

ÁLLAM, VÁROS, KAPITALIZMUS*

(Max Weber ambivalenciái
a liberalizmus és a történeti iskola tükrében)

SZABÓ MÁTÉ

E fejtegetések célja, hogy megmutassák a weberi elmélet néhány kérdésének a német nemzetgazdaságtan úgynevezett „második történeti iskolájával”¹ (a továbbiakban: történeti iskola), illetve a német, valamint az európai liberalizmus problematikájával való kapcsolatát. A sajátos polgári átalakulás következtében Németországban korábban alakultak ki olyan, másutt csak később jelentkező tendenciák, mint az állami beavatkozás, szociálpolitika, és az állami bürokrácia szerepének megnövekedése.² E tendenciák alapul szolgálhattak a liberalizmus „meghaladásának”, a „deutscher Sonderweg” apológiájának és a korán jelentkező monopolista-imperialista viszonyok kritikájának is. Az első alternatívát képviseli G. Schmollernak, a történeti iskola vezető tagjának elmélete a porosz „paternalizmus”³ a társadalomtudományba való transzponálásával. Max Weber gondolkodásában egyszerre van jelen a monopolista-imperialista kapitalizmus bírálata a liberális eszmények oldaláról, és a liberális eszmények bírálata és revíziója a tőkés társadalom valóságának alapján.

Részben ezek a kollíziók jelentkeznek Webernek a középkori város és a territoriális állam a kapitalizmus keletkezésében játszott szerepével, valamint a kapitalizmus fogalmával és a gazdaság és politika a kapitalizmusban való viszonyával kapcsolatos ambivalens állásfoglalásaiban, és az e problémák leírására szolgáló kategóriáiban. A weberi elmélet e kérdésekkel kapcsolatos ambivalens állásfoglalásait és megfogalmazásait Weber sajátos liberalizmusának, valamint a történeti iskola egyes tagjainak – G. Schmoller, K. Bücher, W. Sombart – a modern állam és társadalom sajátosságainak, illetve azok keletkezésének leírására adott megoldásainak tükrében tárgyalom.

I

Weber a modern kapitalizmus születéséről adott elemzésében sajátos ambivalenciával találkozhatunk a középkori város és a territoriális állam, és ezek politikájának a kapitalizmus keletkezésében játszott szerepe kapcsán. A „coniuratiok”, a fegyverképesek kölcsönös védelemre és segítségre való szövetkezése, és a tudatosan forradalmi, „illegitim”

*A szövegben található kiemelések Max Webertől származnak.

¹ Somlai Péter, „Georg Simmel és a formális szociológia”. In: G. Simmel, *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest. 1973. 26–27. o.

² Somlai Péter, *Hivatalnoki szervezet és intenzív iparosítás*. Budapest. 1977.

³Uo. 36–108. o.

politikai hatalom létrehozása révén keletkező középkori várost Weber mint a középkori társadalmi-politikai berendezkedésen belül a politika, jogrend, gazdaság és általában a kultúra minden területén forradalmi szerepet betöltő, a racionalizáció felé mutató társadalmi integrációt ábrázolja. Ugyanakkor a kifejlett, gazdasági-politikai autonómiával rendelkező középkori várost mint a modern, a nagyipari termelésen alapuló kapitalizmustól és a modern nemzetállamtól idegen, és azok kialakulásával felszámolt berendezkedést mutatja be.⁴ A „városgazdaságot” és annak politikáját megszüntető „racionális” állam Webernél a modern kapitalizmus legfőbb szövetségese, „az állam egyetlen formája, amelyen belül a kapitalizmus fejlődni tud”, de a merkantilizmus gazdaságpolitikája mégsem a racionális kapitalizmus hordozója, hanem a kapitalizmus „irracionális”, a nem tisztán gazdasági lehetőségekre orientált formáját képviseli.⁵

Ez az ambivalencia jelentkezik az egyes európai nemzetek, illetve régiók társadalom- és államfejlődésének weberi elemzésében is. Weber szerint Anglia fejlődése volt mértékadó az európai kapitalizmus kialakulásában. Azonban Itália a „coniuratiok” klasszikus hazája, és a középkori városi autonómia kifejlődésének legtisztább típusát mutatja. Itt a városnak nem kellett számolnia a külső feudális hatalmakkal, mivel a nemesség maga is városlakóvá vált, és a városok autonómiájának kifejlődését nem akadályozta egy fölényben levő politikai-katonai hatalom.⁶

Bár Itália, illetve a Földközi-tenger medencéje a sajátos európai városfejlődés kiindulópontja, a város „illegitim”, tudatosan forradalmi hatalma kialakulásának hazája, a „déli város” struktúrája — Weber ezt az elnevezést a dél-európai várostípusra alkalmazza — mégis ázsiai-antik elemekkel telített, amelyek a „politikailag orientált” kapitalizmus kialakulása felé hatnak. Ennek alapja részben a déli város katonai-politikai autonómiája; hiányában az Észak (Weber itt Észak-Európára gondol) városaiban, ahol a feudális hatalom, a lovagság katonai-politikai fölényben levő külső erőként jelentkezik, a polgár „homo oeconomicus”, a tisztán gazdasági előnyökre orientált, racionális kapitalizmus előfutára.⁷

A várossal szembenálló külső katonai-politikai hatalom a város gazdálkodását a racionális kapitalizmus felé orientáló hatása egészében jellemzi a középkori Európa városfejlődését az antik várossal szemben; a déli város sajátos átmeneti helyzete tulajdonképpen az antikvitáshoz való hasonlóságának tudható be. Az északi város fejlődésén belül a modern kapitalizmus kialakulása szempontjából leglényegesebb angol fejlődésben is találkozunk a várossal szemben álló erős államhatalom a racionális kapitalizmus fejlődése számára kedvező hatásával. A várossal szemben álló erős államhatalom következményeként Angliában a vidék a városnak sohasem alávetett, nem — vagy, csak rövid időre és korlátozott terjedelemben — alakul ki a vidéket a város érdekeinek alárendelten kezelő „városi gazdaságpolitika”; az angol város sosem válik önálló állammá, a város autonómiáját és a céhek uralmát korlátozza a központi hatalom. A központi hatalom ilyen pozitív szerepének sajátosságai jelennek meg Franciaország fejlődésében is, és mindkét esetben a modern nemzetállam és a kapitalizmus kialakulása felé hatnak.⁸

⁴ ÁPT. 328–329. o., G. 255–256., 267–269. o.

⁵ G. 270., 278–279. o.

⁶ ÁPT. 320–324. o., G. 131–136, 192, 243, 265–266. o.

⁷ ÁPT. 238, 242, 245, 265, 276. o.

⁸ ÁPT. 275–276, 278, 360–361. o.

A középkori déli város más vonatkozásokban is köztes forma; közbülső helyet foglal el az antik város, ahol a nemzeti tagolás formálisan fennmarad, és a középkori, északi város között, ahol ez teljesen felbomlik.⁹ A nemzetségek uralmára, a „nemzeti városra” az a jellemző, hogy itt a polgár „rendi” minősége dominál; sajátos életvitelhez, szociális presztízshöz fűződik a „polgár” elnevezés, egy honorácior-lovagi életmódhoz, amelyből kizárt a közvetlen vállalkozói tevékenység. A polgári rend a „tulajdon és műveltség” („Besitz und Bildung”) rendje, járadékos módon szerzi jövedelmét. A nemzetségek kezdetben monopolizálják a város feletti uralmat, és a céhekbe tömörült kereskedők, vállalkozók és iparúzóik csak sajátos, a város intézményének kialakulásához hasonlóan illegitim, forradalmi szervek révén hódítják meg azt.¹⁰

A középkori „plebejus város” kialakulása a városi gazdaság és politika mélyreható változásait hozza magával. A honoráciorok uralmát felváltó céhuralom a vidéket a város érdekeinek alárendelő „városi gazdaságpolitika” kibontakozását hozza magával. A céhekbe tömörült kereskedők, iparúzóik és vállalkozók nem-járadékos jövedelemszerzésük következtében nem képesek a „politikáért” élni, és termelőmunkájuk biztosítására igénylik az igazgatás, jog és politika racionalizálását, és ezzel együtt egy a „politikából” élő hivatalnokréteg kialakulását. Ez az uralom legtisztább formájában a városon belüli egyeduralomként, elsősorban Itáliában jelenik meg (podeszta, signoria). Északon ezt a szerepet a nagyobb területi igazgatási-politikai egységhez való csatlakozás tölti be. Az uralom új formájának kialakulása a város és vidék ellentéteinek kiegyenlítődése felé hat, sőt sok esetben közvetlenül a vidéki lakosságra támaszkodik. A városi egyeduralom kialakulásának és a városi igazgatás racionalizációjának alapja a polgárság „pacifikációja”; a „homo oeconomicus” a gazdasági szerzésre irányuló hivatásszerű életvitel megfosztja a nyugati várost a fegyverképesek védelmi közösségének jellegétől, mivel a polgár maga már nem közvetlen hadviselő és politizáló, mint a nemzeti város korszakában.¹¹

A katonai-politikai hatalom a nyugat-európai városon belüli „racionalizációjának” ábrázolása hasonló Webernél a modern állam és kapitalizmus kialakulásával kapcsolatban végbemenő folyamatok leírásához. E folyamatok a gazdasági, igazgatási és katonai „termelési eszközök” és a „termelők” elválasztásában „termelési eszközök” kisajátításában jelennek meg, ami az ázsiai társadalmakkal ellentétben, ahol az öntözéses gazdálkodás szükségletei következtében ez a fejlődés kezdetén áll, Nyugaton csak a fejlődés végén, a racionális állam és kapitalizmus kialakulásával jön létre. Weber a modern állam és gazdaság kialakulását Nyugat-Európában a gazdasági és politikai szférákban többé-kevésbé „párhuzamosan” zajló kisajátítási folyamatok eredményeként írja le, amelyek először az igazgatás és a gazdálkodás eszközei feletti monopólium, majd pedig a „kisajátítók”, a tőkés és a rendiséget fészámoló egyeduralmuk „kisajátításával” a hatalom a bürokrácia révén való személytelenné válását hozzák magukkal.¹²

E folyamatok eredményeihez Weber ambivalensen viszonyult. Gondolkodásán végigvonul egy sajátos kettősség; a modern igazgatás „technikai” fölényének elismerése a korábbi rendi, illetve honoráciorpolitika felett, ugyanakkor igény arra, hogy a modern

⁹ ÁPT. 244–245, 260–261. o.

¹⁰ ÁPT. 269–275, 293, 299. o. G. 258–259. o.

¹¹ ÁPT. 274–275, 310, 315–320. o.

¹² ÁPT. 383–385. o. Max Weber, *Gesammelte Politische Schriften*, Tübingen. 1958. 309–311. o. G. 63, 255–256. o.

centralizált-bürokratikus intézményi állam feltételei mellett újrafogalmazza a liberalizmus társadalmi-politikai eszményeit; a bürokrácia irányítását egy a „politikáért” élő honoráciorokhoz hasonlóan független politikus kezében szeretné látni. A modern politikához való viszonyulásában tanúsított kettősség Weber liberalizmusában, illetve annak német gyökereiben rejlik.¹³

A klasszikus liberalizmus elméletében és politikájában olyannyira jelentős „honorácioruralomban”, a „tulajdon és műveltség” révén kvalifikált okoskodó állampolgárok közössége képes az állam és társadalom, magán és közszféra közötti politikai közvetítést biztosító politikai nyilvánosság szerepének ellátására. Az „okoskodó közönség” exkluzivitásának a modern nemzetállamban történő felszámolásával, a tömegnek a politikába való bekerülésével megszűnik a közvélemény „tulajdon és műveltség” által biztosított homogenitása, és a polgári társadalom ellentétes érdekeinek küzdőterévé válik. Az ily módon kialakult „tömegdemokráciát” Max Weber egyrészt a „honorácioruralom” eszményének oldaláról bírálja, ugyanakkor látja annak a modern társadalmak körülményei közötti megvalósíthatatlanságát. Ambivalens állásfoglalása részben a polgári liberalizmus ellentmondásainak, és az e kérdéssel kapcsolatos német problémáknak a tükörképe; a német liberálisok számára tragikus ellentmondássá lett a kis német államokhoz kötődő politizálásuk, és képtelenségük a nemzettéválás útjának pozitív befolyásolására, illetve annak a porosz monarchia révén való megteremtésére, ami Németországnak a liberális honoráciorpolitika felszámolásáért a német nemzet nagyhatalmi politikáját adta cserébe.¹⁴

A középkori város, a honorácior és céhuralom a kapitalizmus keletkezésében játszott szerepének ambivalens megítélései Webernél részben liberalizmusával,¹⁵ illetve a honorácioruralom a liberális értékrenden belüli ellentmondásos szerepével vannak kapcsolatban. A weberi liberalizmus és az állam, város és kapitalizmus vonatkozásában tapasztalható weberi ambivalenciák összefüggéseit persze nem lehet erre az egyetlen csatornára szűkíteni. A második részben rámutatok ezeknek a weberi kapitalizmusfelfogással, illetve az állam és gazdaság a tőkés társadalomban való viszonyáról alkotott nézeteivel fennálló kapcsolataira is. Ezt azonban csak a történeti iskola egyes képviselőinek e kérdésekkel kapcsolatos elméleteinek ismertetése, illetve nézeteik Weber elméleti-metodológiai koncepciójával való konfrontálása után lehet elvégezni.

Weber korának német közgazdaságtanában dúlt a „módszervita” (Methodenstreit) az „elméleti” és a „történeti” irányzatok között. W. Eucken a két szemben álló tábort a gazdasági jelenségek vizsgálatának „nagy antinómiájával”; a kizárólagosan történeti, illetve a kizárólagosan elméleti módszerekkel való megközelítés ellentétével jellemezte. A történeti iskola feloldja a gazdaságtant a gazdaságtörténetben, a határhaszonelmélet pedig abszolutizálja az olyan elméleti megközelítést, ami minden gazdaságra általánosan érvényes törvényszerűségeket kíván megismerni. Bár a két iskola ilyen jellemzése nem teljesen megalapozatlan, de antinómiává élezett formájában mégis a társadalmi eszmék történeté-

¹³W. Mommsen, *Max Weber. Gesellschaft, Politik und Geschichte*. Frankfurt am Main. 1974. 21–72. o.

¹⁴H. Baumgarten, *Der Deutsche Liberalismus – eine Selbstkritik*. Ullstein Bücher. 1974. 20. o. T. Schieder, „Das Verhältnis von politischer und gesellschaftlicher Verfassung und die Kritik der bürgerlichen Liberalismus.” *Historische Zeitschrift*. 1954/177.

¹⁵Mommsen, i. m. 274–275. o.

nek mítikus toposzai közé tartozik.¹⁶ Schmoller, a történeti iskola vezéregyénisége nem tagadta az elméleti megközelítés jogosultságát, és elméletében helyet kaptak a kereslet–kínálat, árképződés stb. a határhaszonelmélet vizsgálta problémái is.¹⁷ Ellenfele, Menger, a határhaszonelmélet képviselője pedig elméletének bizonyos megfogalmazásaiban egyes alapkategóriák kapcsán differenciált az archaikus és a modern gazdaságok között.¹⁸

Max Weber metodológiáját, és ezen belül az ideáltípusok elméletét joggal jellemezték a két szemlélet szintézisére, illetve meghaladására való törekvésként.¹⁹ Weber gazdaszociológiájának kategóriarendszerébe beépíti a határhaszonelmélet előfeltételeit annak pszichológiai „megalapozása” nélkül, ugyanakkor vizsgálja a gazdasági tevékenység történeti változatosságát, de bírálja a gazdasági fokozatoknak (Wirtschaftsstufen) a történeti iskolán belül kialakult típusait is. Weber és a határhaszonelmélet, illetve a történeti iskola viszonyát azonban korántsem lehet egyértelmű „meghaladásként” jellemezni. Az egyes konkrét problémák megközelítése kapcsán inkább egy „megszüntetve-megőrző” viszony állapítható meg. Így van ez a város, állam és kapitalizmus weberi elméletének és a történeti iskola egyes képviselőinek (Schmoller, Bücher) e problémákra adott megoldásai esetében is.

Az első és a második történeti iskola tagjai a gazdaságok történeti fejlődésének bemutatására dolgozták ki a gazdasági fokozatok elméleteit. A fokozatokat különböző ismérvek alapján alakították ki; így például List a termelés, Hildebrand a forgalom, Schmoller a gazdaságpolitika és annak alapegységei, Bücher pedig a javaknak a fogyasztásig megtett útja alapján sorolja a gazdaságokat az egyes fokozatokba.²⁰ A fokozatelméletek közös jellemzője a történelem evolucionista felfogása; valamilyen „gyakorlati szükségszerűség” (Schmoller) következtében a gazdasági és társadalmi berendezkedés egyre magasabbrendű formái alakulnak ki, és a formáknak ezt a változását írják le a gazdasági fokok sorozatai. Bücher ugyan hangsúlyozza tipológiájának „logikai” jellegét, és nem tagadja a keveréktípusok, átmeneti formák létezését, amelyektől fokozatelmélete elvonatkoztat, és tipológiáját csak a korszak gazdasági szubjektumai által „normálisnak” tartott uralkodó gazdasági formák leírására korlátozza, de mégis úgy írja le a gazdasági fokokat, mint reális történeti fokozatokat.²¹

Itt a középkori város és állam a kapitalizmus keletkezésében játszott szerepének vonatkozásában Schmoller és Bücher elmélete, illetve Webernek ezekhez való viszonya érdekes. Schmoller és Bücher elméletében fokozatelméleteik eltérő megalapozása ellenére

¹⁶ W. Eucken, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*. Berlin. 1950. J. A. Schumpeter, „Epochen der Dogmen- und Methodengeschichte” In: K. Bücher–J. Schumpeter–F. Wieser, *Grundriss der Sozialökonomik I*. Tübingen. 1914. 98–124. o.

¹⁷ J. A. Schumpeter, „Gustav v. Schmoller und die Probleme von heute”. In: Schumpeter, *Dogmenhistorische und biographische Aufsätze*. Tübingen. 1954. 148–200. o.

¹⁸ Polányi Károly, „A 'gazdasági' két jelentése Carl Mengernél.” In: Polányi, *Az archaikus társadalom és a gazdasági szemlélet*. Budapest. 1976. 274–300. o.

¹⁹ B. Pfister, *Die Entwicklung zum Idealtypus. Eine methodologische Untersuchung über das Verhältnis von Theorie und Geschichte bei Menger, Schmoller und Max Weber*. Tübingen. 1928.

²⁰ Ilyen fokozatokat állítottak fel; List; vadászélet, pásztorélet, földműves, agrár-manufakturális, manufakturális-agrár szakaszok. Hildebrand; naturálgazdaság, pénzgazdaság, hitelgazdaság. Schmoller; falusi és városgazdaság, területiális gazdaság, népgazdaság. Bücher; házi gazdaság, városgazdaság, népgazdaság.

²¹ Pfister, i. m. 104–108. o. Eucken, i. m. 38–46. o.

közös az, hogy a gazdasági fejlődés korokra elért fokát mindketten a népgazdaságban (Volkswirtschaft) látják, melynek keletkezése szerintük korrelációban van a modern nemzetállam, és annak az államterület egészére kiterjedő igazgatás és jogrendjének kialakulásával. Továbbá mindegyiküknél szerepel a városgazdaság (Stadtwirtschaft) fokozata is, azonban Schmollernél ez a falusi gazdasággal azonos fokozatban helyezkedik el, és a hercegi vagy városszövetségi területiális gazdaságnak (Territorialwirtschaft) adja át helyét, amit a nemzetállam és a népgazdaság foka követ, Büchernél pedig a házi gazdálkodás (Hauswirtschaft) az első fokozat, és ezt váltja fel a városgazdaság, azt pedig a népgazdaság.²²

Míg Weber – életműve jelentőségének elismerése mellett – a legkülönbözőbb kérdések kapcsán élesen polemizált Schmollerral; Büchert többnyire egyetértően említi és fokozatelméletét ideáltípusos konstrukciónak tartja; azonban az ideáltípusok elmélete, és annak metodológiai alapjai ugyanúgy összeegyeztethetetlenek mind Bücher, mind Schmoller fokozatelméletével.²³ Ami az itt vizsgált probléma kapcsán jelentős Schmoller, Bücher és Weber viszonyában, az a városgazdaság és a városi gazdaságpolitika szükségszerű eltűnése a népgazdaság és a modern nemzetállam kialakulásával, valamint az abszolutista állam merkantilista politikájának az ebben a folyamatban játszott szerepe. Schmoller fokozatelmélete alapvetésében leszögezi, hogy a gazdasági fejlődés minden szakaszában alapvető a politikai szervezet, és annak gazdaságpolitikai tevékenysége, ami a gazdasági fejlődés magyarázatának nem az egyetlen, de a legjelentősebb komponense. A politikai és a gazdasági szervezet nem mindig azonosak, de a legnagyobb teljesítmények akkor születnek a társadalmi-politikai életben, ha a gazdasági és a politikai berendezkedések egybeesnek. A történelem fejlődése az egyre nagyobb gazdasági – és így politikai – szervezetek kialakulása felé halad. Schmoller ebből következtet a modern népgazdaságok és a nemzetállamok közötti szolidaritás növekedésére is. Bücher nem kapcsolja be ilyen közvetlenül fokozatelméletébe a politikát, azonban a fejlődés nála is a nagyobb, differenciáltabb gazdasági és politikai egységek kialakulása felé halad, és ebben, de különösen a népgazdaság kialakulásánál – amit részben Schmollerra támaszkodva fejt ki – az államnak is igen nagy szerepe van.

A városgazdaság és annak politikája Schmoller és Bücher elméletében a népgazdaság és a modern állam kialakulásával szükségszerűen eltűnő fokozat. Schmollernél a város a vidék alávétésére irányuló politikája, a városi gazdaságpolitika és maga a városi közösség is bizonyos értelemben az „egoista princípium” hordozói, amit a népgazdaságban egy etikailag-politikailag egyértelműen „magasabbrendű” fokozat vált fel. Fokozatelméletével összecsengenek Schmollernak az egyes európai nemzetek városfejlődéseiről adott értékelései is. Schmoller szerint Itália és Németország sokáig „megragadnak” a városgazdaság korszakában; annak virágzása a népgazdaság – amit Angliában és Franciaországban a „felvilágosodott despotizmus”, az abszolutista állam merkantilista politikája

²² K. Bücher, „Die Entstehung der Volkswirtschaft”. In: Bücher, *Die Entstehung der Volkswirtschaft. I.* Tübingen. 1926. 83–161. o. K. Bücher, „Volkswirtschaftliche Entwicklungsstufen” In: K. Bücher–J. Schumpeter–F. Wieser, i. m. 1–19. o. G. Schmoller, *Das Merkantilssystem in seiner historischen Bedeutung. Städtische, Territoriale und staatliche Wirtschaftspolitik.* Frankfurt am Main 1944.

²³ F. Boese, *Geschichte der Vereins für Sozialpolitik. 1872–1932.* Berlin. 1939. 109, 113, 143–149. o. Eucken, i. m. 249, 268–270. o. G. 302. o. WG. 43. o. Weber Scholler-értékeléséhez lásd 70. születésnapjára írott köszöntőjét. *Köln.* 1975/4. 723–724. o.

alakít ki – kialakulásának akadálya lesz. Büchernél a népgazdaság fokozatán belül az abszolutizmus és merkantilizmus mellett megjelenik a tőke a termelőfolyamat és a társadalom egésze feletti uralma is, és nem olyan egyértelmű a város és a népgazdaság fokozatai viszonyának megítélése, mint Schmollernál.²⁴

Weber megállapítja a schmolleri fokozatelméletről, hogy az gazdaságpolitikai intézkedéseket fog össze tisztán gazdasági jellegű problémákkal, a gazdasági szervezet nála azonosul a gazdaságszabályozó szervezettel, a gazdaságpolitika hordozójával. Az európai és az ázsiai, valamint az antik és modern nyugat-európai társadalomfejlődések összehasonlítása mutathatja meg e feltételezés hamisságát – mondja Weber. Ugyanakkor a gazdasági szemlélet nem vonatkoztathat el a „materiális” gazdaságszabályozó szervezetektől – amelyek persze nem mindig politikai jellegűek – és szabályozásuk értelmétől, irányától (*Sinn ihrer Regulierung*), ami erősen befolyásolja a szerzés jellegét.²⁵

A „városgazdaság” fogalma Weber szerint csak ideáltipikus jellegű lehet, és így a legkülönbözőbb szempontokból, tetszés szerinti számút lehet konstruálni belőle. Így például a város fogalmát egyaránt be kell illeszteni a gazdasági és a politikai fogalmak közé és a két fogalmat teljesen el kell választani egymástól, ugyanis eltérő szempontok alapján, és más oldalról ragadják meg ugyanazt a jelenséget.²⁶

A városi gazdaságpolitika egyetemes gazdasági fokozatként való feltételezéséről a következőket mondja Weber; „A sajátos ’városi gazdaságpolitikát’ lényegileg az jellemezte, hogy a tömegellátás folyamatosságát és olcsóságát s az iparúzők és kereskedők kereseti lehetőségeinek stabilitását biztosítandó, a városon belüli gazdasági életnek ezeket az akkoriban nagymértékben természetadta feltételeit gazdasági szabályozás útján igyekezett állandósítani.” „Az ilyenfajta gazdasági szabályozás azonban . . . egyrészt nem is egyetlen tárgya és értelme volt a városi gazdaságpolitikának, másrészt ott, ahol történetileg találkozunk vele, nem valósult meg mindig és mindenkor, hanem . . . csupán bizonyos korszakokban, . . . harmadrészt pedig nem mutatható ki, hogy minden város átesett volna ezen a helyzeten. Annyit mindenesetre legszögezhetünk, hogy ez a *gazdaságpolitika* nem tekinthető a *gazdaság* egyetemes fejlődési fokának.”²⁷

Weber a várossal foglalkozó elemzései, az ázsiai és az európai város és Nyugat-Európán belül az antik és a középkori város összehasonlításai bebizonyítják a városi gazdaságpolitika a schmolleri fokozatelméletbe való besorolásának tarthatatlanságát. De mi a helyzet a középkori városgazdaság, a modern állam és társadalom keletkezéséhez való

²⁴ Bücher, i. m. Schmoller, i. m.

²⁵ WG. 85. o. A „materiális” Webernél a „formális” ellentéte. A gazdálkodás vonatkozásában e kategóriapár a gazdálkodás racionalitásának eltéréseire utal; a gazdaság formális racionalitása annak technikailag lehető legtökéletesebb kalkulációját jelenti, ennek maximumát a pénzforma nyújtja. A materiálracionális gazdálkodás pedig embercsoportok ellátásának különböző – etikai, vallási, politikai stb. – értékelő szempontok alapján, és nem az egyértelmű és technikailag legtökéletesebb pénzforma kalkulációjának logikája révén való kialakítását jelenti. A formálracionálisan egyértelmű kalkulációs szempontok alapján a materiálracionális heterogenitás, sokértelműség „irracionális” jellegű. WG. 60–61. o. A szövegben idézett helyen a „materiális” jelző a gazdaságszabályozó szervezet szempontjainak a formálracionális egyértelmű kalkulálhatóságával szembeni sokértelműségét húzza alá, és Schmollerral szemben utal arra, hogy a gazdaság intézményes szabályozása nem mindig politikai jellegű.

²⁶ ÁPT. 50–51, 221–223. o.

²⁷ ÁPT. 222. o.

viszonyával? Weber, az evolúcióelmélet minden formájának kritikusa,²⁸ maga is rákényszerül a középkori város autonóm gazdasági és politikai szerepének a modern kapitalizmus és a nemzetállam születésével összefüggő szükségzerű felszámolásának ábrázolására. A középkori város általános helyzetének leírásánál, sorra veszi a város gazdasági–politikai autonómiájának egyes elemeit, ezek megvalósulását a középkori Európában és felszámolásukat a modern territoriális állam keletkezésével.²⁹

A territoriális állam keletkezése, és ennek a kapitalizmussal való kapcsolata vonatkozásában Webernél sajátos kettősség tapasztalható. A modern racionális állam előfeltételét jelentő abszolutista államot a patrimonális uralom formáihoz sorolja, és ezzel a kapitalizmus kialakulására gátjai közé helyezi. Ugyanekkor a merkantilizmusról megállapítja, hogy az az államok versenyének kibontakozásával és a tőkeképződés megindulásával kedvező lehetőségeket teremt a kapitalizmus fejlődése számára.³⁰ Ez a probléma részben a weberi kapitalizmusfogalom sajátos „dualitásával” – a „racionális” és az „irracionális” kapitalizmusok megkülönböztetésével – kapcsolatos, amivel csak a második részben foglalkozom; valamint a weberi ideáltípus-elmélet és a fejlődéskoncepciók, fokozat-elméletek viszonyával. Míg Weber a *Gazdaság és társadalom* uralomtipológiájában a merkantilizmust egyértelműen a patrimonális uralomba sorolja, a *Gazdaságtörténet*-ben az állam racionalizációját, az abszolutizmus a rendeket „kisajátító” államszervező tevékenységét a modern kapitalizmus számára kedvező államot kialakító fejlődésként fogja fel.

Talán Schumpeter azon megjegyzése alapján lehetne megközelíteni a középkori város és a territoriális állam a kapitalizmus keletkezésében játszott szerepe weberi megítélésének ambivalenciáját, ami a társadalomtudományi fogalmak homogenitásának és a társadalmi valóság heterogenitásának eltérését kívánja illusztrálni a feudalizmus és a kapitalizmus viszonyával; a tőkés gazdaság képtelen a feudális politika elemei nélkül funkcionálni, a feudális politika pedig nem teljesezhet ki a tőkés gazdaság elemei nélkül. Schumpeter ezt a paradoxont a társadalomtudományi kutatás által alkalmazott fogalmaknak a Goethe versében szereplő varázslóinas seprűjéhez hasonló jellegének megmutatására alkotta meg. A társadalmi valóság leírására kidolgozott gondolati konstrukciók metodológiai eszköz-voltuk ellenére gyakran „önálló életre” kelnek, és nem elősegítik, hanem hátráltatják a kutatást.³¹ Az ideáltípusok, illetve az azok elvi-metodológiai alapját jelentő antievolucionizmus „seprűjét” azonban Weber sok esetben sutba dobja, amikor – Schumpeter másik szellemes megjegyzése szerint – az ideális feudális ember típusát kidolgozva, szembekerül azzal a problémával, hogy hogyan alakul ez át az ideális kapitalista ember típusába.³² Azt hiszem, hogy Webernek nemcsak a város, állam és kapitalizmus problémáival, hanem más kérdésekkel kapcsolatos ambivalens megoldásai is – mint például az, amelyet L. Krader mutatott ki az ősi európai földközösség létezésével kapcsolatos vitában való weberi

²⁸ Kovács András, „Tudományos racionalitás és kapitalista racionalizáció” I–II. *Világosság*. 1971/12, 1972/1.

²⁹ ÁPT. 321–329. o.

³⁰ ÁPT. 276–279, 387–388. o. G. 457–458, 461–462, 466–467, 473–474. o.

³¹ Schumpeter, 1954. 197. o.

³² idézi; Mátyás Antal, *Fejezetek a közgazdasági gondolkodás történetéből*. Budapest. 1969. 240. o.

állásfoglalásban, ami ellentétes metodológiai individualizmusával és antievolucionizmusával,³³ amelyek részben saját metodológiája korlátainak túllépésével függnék össze, emelik Webert más, a varázslóinas sorsára jutott, saját metodológiájuk és kategóriarendszerük rabjává vált társadalomtudósok fölé.

II

A schmolleri fokozatelmélet, illetve a városgazdasági fokozat feltételezésének weberi kritikája közvetlenül kapcsolódik a két gondolkodó elméletének néhány más, ezzel, valamint Weber sajátos liberalizmusával összefüggő alapvető eltéréséhez, a kapitalizmus felfogásának, illetve a gazdaság és politika a tőkés társadalomban való viszonyának problémájához, melyeknek felvetése szükséges az állam, város és kapitalizmus weberi megközelítése ambivalenciáinak megvilágításához. A weberi kapitalizmusfelfogás tárgyalásánál a történeti iskola újabb, Weberhez több vonatkozásban közel álló alakját kell bekapcsolni az elemzésbe; W. Sombart a kapitalizmus keletkezéséről alkotott elméletét, illetve ennek weberi kritikáját. Schmoller, Weber és Sombart egyaránt tagjai voltak a „Verein für Sozialpolitik”-nak (a továbbiakban: Verein) és a weberi elmélet egyes kérdéseinek a Vereinen kialakult csoportosulások és a közöttük zajló viták kontextusában való elhelyezése sok esetben megvilágító erejű azok „vélt értelmének” a különböző interpretációk „lerakódásaitól” való megtisztításához.³⁴

A Verein szociálpolitikai reformok kidolgozását tűzte célul. Megalapítói és tagjai között megtalálhatók a német nemzetgazdaságtan történeti iskolájának e tanulmányban szereplő összes alakjai; Schmoller, Bücher, Sombart és Max Weber. A Vereinen belül nagyjából a korcsoportoknak megfelelően három irányzat jött létre. A „katedraszocialista” közgazdászok és gazdaságtörténészek, az alapítók csoportja, akik a közgazdaságtan erkölcsi törvényeit, és egy ezen alapuló szociálpolitika tervét kívánták kidolgozni, amelyek a liberalizmus és szocializmus Szküllája és Kharübdisze elkerülésével alkalmasak a „szociális kérdés” megoldására. (Schmoller, A. Wagner) Mellettük azonban létezett az L. Brentano vezette liberális irányzat is. Később jött létre a fiatalabb korosztályból a Brentanóhoz bizonyos vonatkozásokban közel álló, de mégis önálló arculattal rendelkező radikális szárny. (Max Weber, W. Sombart stb.)³⁵

Weber és Sombart a Vereinen belül ahhoz a fiatalabb tudósgenerációhoz tartoztak, akik szimpatizálva a liberálisokkal, de az idősebb generáció egészével – Brentanót is beleértve – ellentétben megegyeztek abban, hogy Marxot „komolyan kell venni”, mert a kapitalizmus és az osztályviszonyok a modern társadalmak konstruktív tényezői, ezért a modern társadalmat szerintük csak e marxi kategóriák segítségével lehet elemezni. Az idősebb generációk megközelítései, amelyek Marxot legfeljebb marginálisan fogadták el, ennek következtében felületesek maradtak. Többek között ez a választóvonal Schmoller és Weber, illetve Sombart között. Míg Weber és Sombart – több ponton merítve a marxi

³³ L. Krader, „Agrarian Communism”. In: Krader, *The Dialectic of Civil Society*. Amsterdam. 1976. 123–163. o.

³⁴ D. Beetham, *Max Weber and the Theory of Modern Politics*. London. 1974.

³⁵ Boese, i. m. 20, 108. o. Beetham, i. m. 18–20. o.

kategóriarendszerekből – a modern társadalom, állam és gazdaság kérdéseit a kapitalizmus problémakörének részeként kutatják, Schmolter számára ezek a kérdések a népgazdaság, illetve a népgazdasági politika fokozatának problémáiként jelennek meg.³⁶

Persze Weber és Sombart kapitalizmus- és osztályfogalmai nem azonosak az eredeti marxi kategóriákkal; gazdaság- és társadalomelméletük alapvetése magába foglalja a határhaszonelmélet alapfeltevéseit, ami őket Marxtól és a történeti iskola idősebb generációjától egyaránt elválasztja.³⁷ Weber, Sombart és Marx a kapitalizmus problémájának megközelítésében fennálló elméleti-metodológiai különbségeinek elemzése túlmenne e tanulmány vizsgálódási körén. Itt Weber kapitalizmusfogalmának a város, állam és kapitalizmus weberi felfogásának ambivalenciái szempontjából releváns elemei kerülnek előtérbe a sombarti megközelítésekkel folytatott polémijából, illusztrálva ezzel Weber elméletének originalitását a történeti iskola és a Verein egy vele bizonyos vonatkozásokban azonos platformon álló tagjával szemben is.

Weber nem írt szisztematikus kritikákat Sombartnak a kapitalizmus keletkezéséről és lényegéről alkotott változó elméleteiről,³⁸ hanem egyes problémák kapcsán, különböző műveiben szétszórt fejtegetésekben bírálta nézeteit. E polémia a weberi kapitalizmus-felfogás egyes elemei bemutatásának homlokterébe emelését az indokolja, hogy Weber több helyen a Sombarttal folytatott polémia kapcsán fejti ki kapitalizmus-felfogásának lényeges oldalait, másrészt szemléletük karakterisztikus eltérése a kapitalizmus keletkezésének megközelítésénél. Sombart a tőkés gazdaság és társadalom keletkezését különböző alkotói periódusaiban más és más, de mindig egy vagy néhány kitüntetett okban véli felfedezni és ezeket igyekszik szisztematizálni, Weber pedig az „eredményt” a már létrejött specifikus nyugati társadalom és gazdaság szerkezet szempontjából releváns tényezőket igyekszik megtalálni. Ezért vonul végig Sombart különböző koncepcióinak weberi kritikáján az a gondolat, hogy nem önmagában a háború, vagy a luxusfogyasztás szükségletei, a nemesfémek beáramlása, a gyarmatok kizsákmányolása, a népességnövekedés, vagy a zsidók gazdasági szerepe az okai a kapitalizmus keletkezésének, hanem ha ezeknek egyáltalán volt is abban szerepük, akkor a specifikus nyugati társadalom- és gazdaság szerkezet alapvonásainak kialakulására és fejlődésére való hatásuk a lényeges.³⁹ Weber szempontjából Sombart elmélete is – bármennyire hangsúlyozta egyes korszakaiban a kapitalizmus „szinguláris” és „véletlen” jellegét – a fokozatelméletekhez hasonló evolúcionista megoldások közé tartozik, amelyek a kapitalizmus keletkezését törvények, vagy trendek eredményeként ábrázolják, és így ellentétesek Weber deklarált metodológiájával.⁴⁰ Más kérdés az, hogy a kapitalizmus keletkezésének konkrét leírásánál Weber mennyiben tesz engedményt az evolúcióelméletnek.

³⁶ Beetham, uo. Schmolter, i. m.

³⁷ Schumpeter, 1954. 190. o.

³⁸ Pfister, i. m. 106–109. o. Eucken, i. m. 46–65. o. Schumpeter, „Sombarts Dritter Band”. In: Schumpeter, 1954. 220–241. o.

³⁹ GT. 218–222. o. G. 241, 247–249, 280–281, 284–286. o.

⁴⁰ ÁPT. 62–63. o. K. Bosl. „Der 'Soziologische Aspekt' in der Geschichte”. In: K. Engisch–B. Pfister–J. Winckelmann (kiad.), *Max Weber. Gedächtnisschrift des Ludwig-Maximilians-Universität München zur 100. Wiederkehr seines Geburtstages*. Berlin. 1966. 47. o.

Sombart *A zsidók és a gazdasági élet*⁴¹ című munkájában – amit a szerző előszava szerint Max Weber a „kapitalista szellem” kutatásában elért eredményei inspiráltak – kifejtett koncepcióját, miszerint a modern gazdasági élet keletkezése a zsidók műve, és ezek vándorlásai terjesztik a kapitalizmust Európában, a következőképpen cáfolja Weber; „a zsidó gazdasági ténykedésének kétségtelenül hosszú listájáról rendkívül feltűnő módon hiányzik, ha nem is tökéletesen, de viszonylag mindenestre, egy tétel, mégpedig éppen az, amelyik legsajátosabban jellemzi a modern kapitalizmust: a *termelőmunka* megszervezése a kézműiparban, a manufaktúrában, a gyárban”.⁴² A zsidók azokban az ügyletekben vesznek részt, „amelyek majdnem minden korban és országban, kivált az egész ókorban közismertek voltak, mégpedig a középkorban, de nem a zsidók által létrehozott sajátosan modern jogi és szervezeti formák között. Ezzel szemben ami a modern kapitalizmus specifikus újdonságának, a munkának, elsősorban a termelőmunkának az ipari ’üzemben’ való racionális megszervezését illeti, e téren a zsidók szinte teljes távolmaradásukkal tűnnek ki.”⁴³

A zsidók azért sem lehetnek a „kapitalizmus szellemének”, a kapitalizmusnak kedvező gazdasági etikának a hordozói, mert a diaszpóra révén kialakult „párianép” jellegük következtében fenntartják az „őseredeti üzleti etikát”, ami eltérő mércét alkalmaz a közösségen belül (Binnenmoral), és azon kívül (Aussenmoral); kifelé a szerzésvágy korlátlan érvényesülése jellemzi, befelé pedig a tönniesi értelemben vett „közösségi” jellegű szolidaritás; a közösség más tagjaival szemben az üzlet nem veszélyeztetheti azok tradicionálisan kialakult „táplálását”, létük és életmódjuk fenntartását.⁴⁴ Weber másutt összefoglalva a nyugat-európai kapitalizmus döntő sajátosságait, azokat a racionális munkaszervezet megteremtésében, és az őseredeti üzleti etikában elválasztott külső és belső morál közötti határok áttörésében, illetve a „kereskedő elv” a közösség „belgazdaságába” (Binnenwirtschaft) való bevitelében, és a munka ezen az alapon való „vállalkozói” megszervezésében látja.⁴⁵ A kifelé való korlátlan szerzésvágy világa – a „pokolba is elmenni a haszonért; ha a vitorlák felperzselődnek is”⁴⁶ – helyébe a szabályozott gazdaság lép, amely bizonyos játékteret enged a szerzésvágy számára; a „kapitalizmus szelleme” tehát nem a „kalandor” vagy „zsákmányoló” kapitalizmusra jellemző korlátlan szerzésvágy, hanem éppen annak megzabolázása.⁴⁷

A kapitalizmus számára legmegfelelőbb gazdasági etika kialakítása Weber szerint a protestantizmus érdeme. Azonban a protestantizmus szerepét nem szabad abszolutizálni sem a kapitalizmus keletkezése, sem a kapitalizmust előkészítő vallásfejlődés weberi elméletében. Weber ugyanis a kapitalizmus keletkezését elősegítő „objektív” és „szubjektív” tényezőket egyaránt elemezte, és a vallás itt csak egy a sok közül. A protestantizmus megjelenését pedig az egész sajátos európai, illetve nyugat-európai vallásfejlődés eredményeként ábrázolja, és különösen a zsidó és a keresztény vallások az ázsiaiaktól eltérő „mágiaellenességét”, és a megváltáshoz való „racionális-aszketikus” viszonyulás

⁴¹ W. Sombart, *Die Juden und das Wirtschaftsleben*. München. 1918.

⁴² GT. 220–221. o.

⁴³ GT. 221–222. o.

⁴⁴ Uo.

⁴⁵ G. 250–251. o.

⁴⁶ GT. 221. o.

⁴⁷ G. 283. o.

kialakítását emeli ki, mint a nyugat-európai kapitalizmusnak megfelelő vallás keletkezését elősegítő fő hatásaikat.⁴⁸

Ezzel kapcsolatban merül fel a kapitalizmus keletkezéséről kialakított sombarti koncepciók egy másik elemének weberi bírálata, ami jól jellemzi a két szerző szemléletének különbségét és fényt vet Webernek a racionalizáció,⁴⁹ racionalizmus és a „kapitalista szellem” kérdésével kapcsolatos felfogására. Sombart más szerzőkkel egyetemben a „gazdasági racionalizmusban” jelöli meg a modern gazdasági élet alapmotívumát; és ez „a technikai és gazdasági racionalizálási folyamat kétségtelenül meghatározza a modern polgári társadalom ’életeszemélyeinek’ jelentős részét is”.⁵⁰ „Úgy tűnik tehát”, írja Weber, „mintha a ’kapitalista szellem’ kifejlődését egészen egyszerűen a racionalizmus irányába haladó összfejlődés részjelenségeként kellene felfogni, s mintha ez a szellem levezethető volna az élet végső problémáival kapcsolatos racionalista elvi állásfoglalásból. Ez esetben tehát a protestantizmus történetileg csak annyiban jönne tekintetbe, amennyiben mintegy a tiszta racionalista világnézetek ’előfutárának’ szerepét töltötte volna be.”⁵¹

Azonban „a racionalizmus történetét *egyáltalán nem* jellemzi az élet különböző területein *párhuzamosan* haladó fejlődés”. „A ’racionalizmus’ történeti fogalom, amely az ellentétek egész világát zárja magába.” Így az evilági, racionális filozófia, a felvilágosodás filozófiájának középpontjai nem esnek egybe a kapitalista szempontból legfejlettebb országokkal; a felvilágosodás ugyanis, „ha ’gyakorlati racionalizmuson’ egyszerűen azt a fajta életvitelt értjük, amely tudatosan az *egyéni én* evilági érdekére vonatkoztatja, és ítéli meg a világot”, a római katolikus országokban, Franciaországban és Itáliában fejlődött ki.⁵²

De „egyáltalán nem elsősorban ebből a talajból sarjadt ki az a felfogás . . . amelyre a kapitalizmusnak nélkülözhetetlen szüksége volt”.⁵³ A modern gazdaságpolitika, a hivatás-szerű életvitel gyökerei vallásiak; a protestantizmus hivatásfogalmában, a „világon belüli aszkézisben” rejlenek, és nem a felvilágosodás az evilági önérdéket középpontba állító felfogásában. Sőt, a modern „homo oeconomicus” vallásos gyökereit, amelyek a „tiszta lelkiismeretű vállalkozót” és az „igyekező munkást” létrehozták, és létüket vallásosan igazolták, megzavarja a felvilágosodás optimizmusa, és az érdekek harmóniájába vetett hite. Az aszkétikus ideálok talaján keletkezett gazdaságetika vallási értelmétől való meg-

⁴⁸ Kovács András, „A protestáns ethosz és a kapitalista szellem.” *Világosság*. 1977/8–9.

⁴⁹ A Weber-irodalomban újra és újra megjelenik a weberi „látens történetkoncepció” a racionalizáció az élet minden területén való előrehaladása alapján történő megfogalmazásának kísérlete, és e kísérletek bírálata. Ugy vélem, hogy ezeknek a sok vitát kiváltotta kérdéseknek az az alapja, hogy Weber ugyan elutasítja a racionalizációt, mint egy egyetemes fejlődéskoncepció alapvetését, ugyanakkor azt a nyugateurópai társadalomfejlődés fő sajátosságának tartja, és az európai fejlődéssel kapcsolatban bizonyos megfogalmazásai alapot adnak egy evolucionalista értelmezésnek. A kérdés újabb irodalmából; G. Roth, „History and sociology in the work of Max Weber.” *The British Journal of Sociology*. 1976/3. W. Schluchter, „Max Webers Gesellschaftsgeschichte. Versuch einer Explikation.” *Köln*. 1978/3. Szegő Andrea, „A célracionális cselekvés történetfilozófiai problémái.” *Magyar Filozófiai Szemle*. 1977/6. F. Tenbruck, „Das Werk Max Webers.” *Köln*. 1975/4.

⁵⁰ GT. 333. o.

⁵¹ GT. 334. o.

⁵² Uo.

⁵³ Uo.

fosztása súlyos következményekkel jár a kapitalizmus szempontjából; a munkásosztály csak addig elégedett meg bérével, míg az örök üdvösséget ígérték neki, e vigasztól való megfosztása – ami a felvilágosodás műve – egyik oka a korai kapitalizmust a XIX. században felváltó modern kapitalizmus, a „vas korszaka” és társadalmi feszültségei megjelenésének.^{5 4}

A kapitalizmus és különösen a XIX. században uralkodóvá váló modern kapitalizmus sajátosságainak szemléltetéséhez két másik sombarti tézis weberi bírálatainak áttekintésére van szükség. Sombart a háború és a luxusfogyasztás szükségleteinek piacbővítő hatásait a kapitalizmus kialakulásának irányába ható okokként elemzi. Weber azonban megállapítja, hogy az európai jóval meghaladó luxus volt az ázsiai társadalmakban, ez azonban egyáltalán nem segítette elő a kapitalizmus kialakulását. Ami az európai luxusfogyasztás hatásait a kapitalizmus születését elősegítő impulzusokká transzformálta, az nem más, mint a luxus „demokratizálódása”; az eredetileg luxusként jelentkező szükségletek tömegigénnyé és keresletté változtatása, ami az árak csökkentését és a minőség növelését hozta magával. Ami lényeges itt a kapitalizmus keletkezésének szempontjából, az az iparcikkek magánfogyasztói tömegkeresletének kialakulása, és az ezzel összefüggő ipari-kereskedelmi fejlődés. A háború szükségletei és az ezzel összefüggő iparcikk-kereslet jelentősek voltak az Európán kívüli világban is, de nem mozdították elő a kapitalizmus fejlődését, mivel a hadiigazgatás saját közüzemeiben állította elő a szükséges javakat.^{5 5}

A két utóbbi Sombart-tézis weberi bírálata a kapitalizmus újabb sajátosságaira utal; a kapitalizmus Weber szerint ott jelenik meg, ahol egy embercsoport szükségletkielégítése vállalkozás útján előállított javakkal történik, a racionálisan szervezett tőkésüzemben, amely rentabilitását a modern könyvelés révén ellenőrzi. Egy korszakot akkor nevezhetünk kapitalistának, ha a szükséglet-kielégítés túlsúlya kapitalisztikusan szervezett. Csak a XIX. század második felére válik uralkodóvá a mindennapi szükségletek kielégítésének kapitalisztikus módon való megszervezése, a megelőző korszakok gazdaságának kapitalisztikus elemei elsősorban a politikai, állami és közszükségletek szférájára korlátozódnak, és nem terjednek ki a mindennapi szükségletek megszervezésére.^{5 6}

Weber az ó- és középkori város, illetve az északi és a déli város fejlődési különbségeinek bemutatása után vonja le az eltérő berendezkedés a szerzés és a kapitalizmus eltérő fajtáinak kialakulását elősegítő következményeinek tanulságait a kapitalizmusfogalom vonatkozásában. A legkülönbözőbb korszakokban találkozhatunk a politika (adóbrélet, államkölcsönök) vagy más gazdaságon kívüli szféra biztosította szerzési esélyekre orientált kapitalizmus különböző formáival; ezek gazdaságilag „irracionális” természetűek, mivel nem csupán a piaci esélyekre orientáltak, és nem hozzák létre a racionális munkaszervezetet sem. A racionális kapitalizmus piaci, azaz „szigorú értelemben vett gazdasági” esélyekre orientált, és annál racionálisabb, minél inkább tömegkeresletet elégít ki termékeivel. Ezt a racionális kapitalizmust emeli rendszerré a nyugat-európai társadalomfejlődés.^{5 7}

^{5 4} G. 291–293. o.

^{5 5} G. 247–249. o.

^{5 6} G. 223–224. o.

^{5 7} G. 266–267. o.

Mivel itt nem célokom Weber a kapitalizmus lényegéről adott megfogalmazásainak átfogó ismertetése, vagy a kapitalizmus keletkezése weberi elméletének reprodukálása, beérem Webernek a kapitalizmusról a Sombart-kritika, illetve az ó- és középkori városfejlődések kapcsán tett kijelentéseivel. Ezekből ugyanis kiderül, hogy Weber az „igazi”, a „racionális” kapitalizmus kiteljesedésének korszakát, a modern kapitalizmust csak a XIX. század második felétől datálja, az ipari tömegtermelés, a „vas korszakának” megjelenésétől, ami a termelést megszabadítja korlátaitól, és magával hozza a válságokat, a munkanélküliséget, a társadalmi ellentéteket, és az ezekkel összefüggő gazdasági életet megzavaró politikai eseményeket is.⁵⁸

Hogyan látja Weber a modern, kizárólag piaci esélyekre orientált, a politika támogatta szerzési esélyekről lemondó, és ennek következtében a „pacifikálást” képviselő kapitalizmus esélyeit? A kapitalizmus „pacifikáló” iránya csak addig lehetett uralkodó, amíg a tőkés magángazdaság szerzési esélyeinek optimumát a békés, a politikai erőszak kizárásával végbemenő csere biztosította. Azonban ezt felváltja egy az ókori „kapitalizmushoz” hasonló, a politikai közösség által támogatott gazdasági-politikai expanzió, ami nagyobb nyereséget biztosít a békés gazdasági szerzésnél. Ez az „imperialista kapitalizmus” (Weber) lényege, amelyben az ókori Rómához hasonlóan újból megjelennek az adóbérlők, állami szállítók, államhitelezők politikai hatalom támogatta érdekei; ez kapcsolatban van a szükségletek a magán, illetve a közüzem révén való kielégítésével, melyek közül az utóbbi kerül előtérbe.⁵⁹

Weber kapitalizmusfogalmának „dualizmusában” is megmutatkoznak a német liberalizmus és a történeti iskolával kapcsolatos ambivalenciák. Webernél az „igazi” racionális kapitalizmus kapcsolata az állammal és a politikával kettős; egyrészt az „uralom minimalizálását” jelenti, azonban a kapitalizmus kifejlődésének legnagyobb lehetőségét az államok konkurrenciája, a nemzetközi politikai versengés biztosítja, ami viszont az állami gazdaságpolitika, és így a kapitalizmus „politikai orientációjának” erősödésével jár.⁶⁰ A kapitalizmus Webernél kétarcú; egyaránt megköveteli az „uralom minimalizálását” és az állami beavatkozást. Weber ambivalens kapitalizmusfogalma, akár a középkori város a területi államhoz való viszonyával kapcsolatos ambivalens állásfoglalása a „válóság dialektikájának”, és a liberalizmus ellentmondásainak talaján áll.

A kapitalizmus weberi konceptualizálása azonosítja az „igazi” kapitalizmust, a kapitalizmus a XIX. század második felére bekövetkező győzelmével, amely már csírájában magában hordozza az „irracionális” kapitalizmus jelenségeinek reneszánszát. Ami ebből a megközelítésből érdekes az állam, város és kapitalizmus kérdésének weberi ambivalenciáira nézve, az az, hogy sem a középkori városok fejlődése, sem a területi-abszolútista állam merkantilista politikája, sem a kapitalizmus a könnyűipar döntő szerepén alapuló korszaka nem „igazán” kapitalisták e megfogalmazás szemszögéből. Az igazi, racionális kapitalizmus a XIX. század második felétől, a „vas korszakától”, a nehézipar fejlődésén alapuló szakasztól való datálása „irracionális” előtörténetté degradálja az azt megelőző fejlődést, ugyanakkor a modern kapitalizmus megjelenésével párosul az ókori „politikailag orientált” kapitalizmus sajátosságainak magasabb szinten való megjelenése. A

⁵⁸ G. 234–235. o.

⁵⁹ WG. 493, 670–673. o.

⁶⁰ G. 276–279, 461–462, 466–467, 473–474. o.

kapitalizmus weberi konceptualizációja esetében egy újabb, a weberi liberalizmussal összefüggő ambivalenciáról van szó; a weberi kapitalizmusfelfogás ugyanis egy egyértelműen a modern kapitalizmus, és egy a kapitalizmus korai formái „klasszikusságának” talaján álló álláspontot egyesít.

A kapitalizmus konceptualizálásának és genezise felfogásának weberi ambivalenciái a liberalizmus, de különösen a német liberalizmus a német polgárosodás sajátos útja révén kialakult ellentmondásait tükrözik. Angliában, a liberálkapitalizmus „mintaországában” a szabadkereskedelmi politikát csak az elsőként kapitalizálódó állam monopolhelyezete következtében alkalmazták, és itt sem maradéktalanul. A gazdasági szerzés és a politikai támogatás elválása az angol bel- és külpolitikában egyaránt igencsak „relatív”; az állami-politikai szféra szerepe pedig a manchesteri liberalizmus apostolainak jövődölései ellenére egyáltalán nem csökkent, sőt növekedett.⁶¹

A német iparosítás az 1871-es egyesítés után a tőkés iparosítás a nehézipar fejlesztését előtérbe helyező „vaskorszakában” zajlik le, ami az élet nagyon sok területén az angol iparosítás „textiles” szakaszától – ami ott a liberalizmus eszményei kialakulásának nyújtott táptalajt – eltérő jellegzetességeket produkál. Weber a német nemzetállam gazdasági-politikai „dinamizmusának” szenvedélyes híve, de a kor más gondolkodóival együtt kritizálja a német viszonyok „paternalista” vonásait és bizonyos mértékig idealizálja a szabadverseny és liberalizmus véglegesen letűnt, számukra „klasszikusnak” tűnő korszakát.⁶²

Az állam és kapitalizmus weberi felfogása ambivalenciáinak további, Weber sajátos liberalizmusával is összefüggő dimenzióit Schmoller és Weber a modern államról és gazdaságról, illetve ezek viszonyáról alkotott nézeteiben és ezek konfrontációjában fogom megmutatni. Schmoller fokozatelméletének megalapozásával, a gazdasági és társadalmi berendezkedés a nagyobb politikai egységen belül való teljesebb kibontakozásának feltételezésével teleológiát csempész a történelem fejlődésébe; az a modern nemzetállam megvalósulásává lesz. Schmoller „etikai” nemzetgazdaságtana az államot az egyik legfőbb értéként fogja fel, ami a modern társadalom párt- és osztályellentétei fölé emelkedve „pártatlan bírónak” képes a szociális és gazdasági problémák megoldására. Schmoller a modern társadalom és gazdaság problémáinak megoldását az állami intervencióban, a porosz állam hagyományos paternalizmusának modern szociálpolitikává alakításában látta. Ennek elősegítését tartotta a nemzetgazdaságtan feladatának is, amivel kivívta Weber támadását, és elindította a társadalomtudományok „értékmentességéről” folyó napjainkig gyűrűző vitát. Bár egyes szerzők vitatják a schmolleri szemlélet Hegellel való rokonságát, a két elmélet konzekvenciái mégis megegyeznek a porosz bürokratikus államhatalom istenítésében és – bár Schmoller és Hegel egyaránt a társadalomtudomány úttörői közé tartoznak – elméletükön mégis uralkodik a szociális és gazdasági problémák állami-adminisztratív szempontú kezelése.⁶³

Max Weber hajtotta végre a gazdasági-szociális kérdéseket állami-adminisztratív problémaként kezelő német társadalomszemlélet fordulatát egy a szociális, gazdasági és

⁶¹ Habermas, i. m. 115–117, 320–322. o. Somlai, 1977. 13–17. o.

⁶² Mommsen, i. m. 72–97. o. G. Schmidt, *Deutscher Historismus und der Übergang zur Parlamentarischen Demokratie*. Hamburg. 1969.

⁶³ Beetham, i. m. 63–64. o. Boese, i. m. 143–149. o. Somlai, 1977. 22–24, 86–87, 103–104. o. Schmoller, i. m. 58–61. o.

politikai kérdéseket sui generis kérdésekként, illetve önálló jelentőséggel bíró társadalmi szférák kölcsönhatásainak problémáiként való vizsgálata felé.⁶⁴ Mint a „városi gazdaságpolitika” schmolleri fokozatának bírálatánál láthattuk, Weber a város „gazdasági” és „politikai” szempontú megközelítésének teljes elválasztása mellett van, szemben Schmollernak a gazdaság és politika problémáit „szervetlenül” összekapcsoló evolúcióelméletével. Ebben a vonatkozásban merülnek fel a gazdaság és az állam weberi konceptualizálásának problémái. Weber azon metodológiai hozzáállása – ami őt a társadalomtudományok „értékmentességéről” folytatott vitában is jellemezte – miszerint; „Nem létezik a kultúrának... vagy a társadalmi jelenségeknek... *semmiféle* tökéletesen 'objektív' tudományos elemzése, *függetlenül* ama különleges és 'egyoldalú' szempontoktól, amelyek szerint... az illető jelenséget a kutatás tárgyaként kiválasztjuk, elemezzük és ábrázolva tagoljuk”.⁶⁵ megmutatkozott az állam és a gazdaság weberi fogalmaiban is. A Webert vezető „megismerési érdek” a gazdaság és állam fogalmainak kialakításánál, és más társadalmi cselekvésformák és „történeti individuumok” megközelítésénél is a modern nyugat-európai kapitalizmus problémáinak leírására alkalmas fogalomrendszer megalkotása volt.⁶⁶

Weber gazdaságfogalma a rendelkezésre álló szűkös eszközök között választó egyénen, a határhaszonelmélet „homo oeconomicus”-án alapul. Ebből következnek gazdaságfogalmának további sajátosságai; a gazdasági tevékenység számára konstitutív a saját munkaerő felett való rendelkezés; az erőszakkal munkára kényszerített rabszolga pusztá szerszám ura kezében, nem végez valódi gazdasági tevékenységet; ugyanez jellemző a modern proletárra is, aki csak saját háztartásában válik a gazdasági tevékenység alanyává. A javak szűkösségéből következik a gazdasági szubjektumok a szükségletkielégítésre irányuló cselekvésének állandó racionalizálására való törekvés, amellyel Weber a „gazdasági viselkedésbe” beépíti a tőkés rentabilitás elvét. Weber a tőkés rentabilitás a gazdaságfogalomba történő bevezetésével az egész gazdaságtörténetet a racionalizmus „tisztán gazdasági” szempontjai érvényesülésének történetévé változtatja, a határhaszonelmélet alapfeltevéseinek elfogadásával, és az általános gazdasági viselkedésbe való beépítésével a tőkés társadalom „homo oeconomicus”-át bizonyos vonatkozásokban historizálja.⁶⁷

A piac bővülésével előrehaladó gazdasági racionalizmus terjedése felszámolja a javak kényszer révén való elsajátítását – ugyanakkor ez nem jelenti a gazdasági viszonyokat biztosító kényszer eltűnését –, ami legtöbbször fizikai kényszert jelent, „amelynek szabályozott gyakorlása különösen a politikai közösség számára konstitutív”.⁶⁸ A gazdaságfogalomhoz hasonlóan az „ember anatómiájából” a politika a kapitalizmusra kialakult formájából való kiindulás logikája vezeti a politikai szervezet vagy állam weberi konceptualizálását is. „A modern államot szociológiailag csak egy sajátos *eszközzel* definiálhatjuk, amely különlegesen jellemzi mint ahogyan minden politikai szervezetnek van egy ilyen sajátos eszköze; nevezetesen a fizikai erőszakkal.”⁶⁹ A korábbi korszakokkal ellentétben a modern állam „az az emberi közösség, amely egy bizonyos területen belül

⁶⁴ Bosl, i. m. 43–46. o.

⁶⁵ ÁPT. 30. o.

⁶⁶ Szegő Andrea, i. m.

⁶⁷ G. 9–10, 22. o. Polányi, i. m. 224, 226. o. Schumpeter, 1954. 190. o.

⁶⁸ WG. 493. o. vö. WG. 664. o. G. uo.

⁶⁹ ÁPT. 379–380. o.

... a fizikai erőszak monopóliumát (sikerrel) igényli”.⁷⁰ Ezen a területen belül a személyek és szervezetek az erőszakhoz való joga csak az államtól származhat; ezt a monopóliumhelyzetet az állam a politikai és igazgatási eszközök „kisajátításának kisajátításával”, a személytelen bürokratikus uralom létrehozásával érheti el. A modern állam sajátosságaihoz tartozik annak „intézmény” és „üzemszerű” jellege, valamint tevékenységének a racionális szabályok révén való behatárolása is.⁷¹

A gazdaság és állam konceptualizálása, illetve a gazdasági és politikai tevékenység weberi elhatárolása egy homo oeconomicusokból álló „depolitizált” árutermelő magánszférából, és a „legitim erőszak monopóliumával” rendelkező tisztán „politikai” államból, illetve a gazdaság és politika a tőkés termelési módra kialakult viszonyából, relatív függetlenségükből indul ki. A gazdaság és állam ilyen megközelítései, amelyek a társadalom és állam a tőkés termelési mód liberális szakaszában kialakult viszonyát veszik alapul, csak egyik aspektusát jelentik Weber a modern gazdaság és politika jellegéről, és ezek viszonyáról kialakította felfogásának. Weber szerint a modern gazdaságban jelen vannak, sőt erősödő tendenciákat mutatnak a formálracionalitással, a „tisztán gazdasági” szemponttal szemben a „gazdaságon kívüli”, „materiális irracionalitások”, amelyek az embercsoportok ellátásának bizonyos értékelő posztulátumok szerinti kialakítását jelentik. Ilyen „materiális” hatást gyakorol a modern gazdaságra a politikai szervezetek szabályozó tevékenysége is.⁷²

Hogyan viszonyult Weber a politika és gazdaság szféráinak a liberalizmus korszakában létrejött viszonylagos autonómiájának felszámolásához? Heves polémiákat folytatott Schmollerral a nagyipar állami ellenőrzésének tervéről, ami Weber szerint ellene hat a tőkés gazdaság dinamizmusának. Hasonló megfontolásokból vitatkozott a szocializálás gondolatával is.⁷³ A Schmoller által pártok és osztályok felettinek beállított modern racionális-bürokratikus állam adminisztrációját Weber nem tekintette a „tisztá” racionalitás hordozójának. A bürokrácia „technikai” jellegű előnyei ellenére Weber bemutatja a schmolleri paternalista szemlélettel szemben a bürokratikus racionalitás korlátait; a bürokrácia hatalmi, illetve „rendi” csoportként való kialakulásának a gazdasági fejlődés számára hátrányos következményeit.⁷⁴ Ugyanakkor a világháború után feltartóztathatatlannak látta a társadalmi-politikai életet az „üzemi tanácsoktól” a „Birodalmi Gazdasági Tanácsig” (Reichswirtschaftsrat) behálózó szervek rendszerének kiépülését, amely „a gazdasági életet politizálja, és a politikát ökonomizálja.”⁷⁵

A bürokrácia kifejlődése és uralma a modern „politikailag orientált” kapitalizmusban és az „államszocializmusban” a lakosságnak hivatásrend-jellegű, gazdasági-politikai feladatokat ellátó szervezetbe tömörítését, a termelés és forgalom központi szabályozását, a magángazdaság a közüzem elterjedése révén való háttérbe szorítását, és a magánszféra a gazdaság racionalizálása felé ható konkurenciaharcának felszámolását hozza magával;

⁷⁰ ÁPT. 380. o.

⁷¹ ÁPT. 379–385. o. WG. 39–41. o. G. Abramowski, *Das Geschichtsbild Max Webers*. Stuttgart. 1966. 139–151. o.

⁷² G. 22. o. WG. 60–61, 83, 150–151, 493, 670–673. o. vö. a 25. jegyzettel, illetve a szövegben a „politikailag orientált” kapitalizmus modern formáinak weberi felfogásával foglalkozó résszel.

⁷³ Boese, i. m. 113–114. o. Beetham, i. m. 82–89, 208–209. o.

⁷⁴ Beetham, i. m. 63–95. o.

⁷⁵ WG. 222. o.

megmerevedett társadalom- és gazdaságszerkezetet eredményez. E folyamatok leírásánál Weber minduntalan az ókor hellenisztikus birodalmaiban az egyén „origo”-jához kötő, az „antik kapitalizmus” csíráit megfojtó „leiturgikus” állam analógiájához fordul. A kor fenyegető tendenciái ellen küzdeni, illetve azokat ideig-óráig feltartóztatni szerinte a gazdaság szférájában a magánszektor, verseny, konkurrencia, és a politikában pedig a parlamentarizmus, és a felelős politikusok a bürokratikus politikai apparátusok hivatalnokaival szembeni helyzetének erősítése révén lehet.⁷⁶

Webernek a nyugat-európai kapitalizmus „kultúrértékeinek” fenntartására irányuló elképzeléseiben kimutatható a porosz paternalizmus új köntösben való jelentkezésének a liberalizmus revízió alá vett eszményeinek talaján álló kritikája. Hogy ez Webernél ellentmondásossá válik, az az európai liberalizmus egésze problematikuságának, illetve a német liberalizmus sajátosságai következtében az antidemokratikus német politikai kultúra bizonyos elemei gondolkodásába való beépülésének tudható be. Azonban e kérdések – amelyeket itt csak jelezni kívántam – részletesebb elemzése túlmenne nem csak e tanulmány, de a weberi elmélet keretein is.

A FELHASZNÁLT RÖVIDÍTÉSEK

ÁPT.	=	Max Weber, <i>Állam, Politika, Tudomány</i> . Budapest. 1970.
GT.	=	Max Weber, <i>Gazdaság és társadalom</i> . Budapest. 1969.
G.	=	Max Weber, <i>Gazdaságtörténet</i> . Budapest. 1979.
WG.	=	Max Weber, <i>Wirtschaft und Gesellschaft</i> . Tübingen. 1956.
Kölner	=	Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie

SUMMARY

Máté Szabó: State, Town, Capitalism
(*The ambivalent attitudes of Max Weber's in the mirror of the liberalism and the historical school*)

The autor attempts to show the ambivalent elements is the theory of Max Weber, connect with the role of the “territorial” state and the autonomy of the mediaeval city in the genesis of European capitalism, in the mirror of the so-called “second historical school” of the German economic science, and the European liberalism. The study contrasts the views of G. Schmoller, K. Bücher and W. Sombart with Weber's approach, and with the special contradictions of the German liberalism. Weber attacks the negative

tendencies of the “imperialist capitalism” (Weber) from the point of view of the liberal values, and at the same time he revises the principles of the classical liberalism on the basis of the reality of the capitalist society. The contradictions, which are connect with this problems, appears in his ambivalent positions on the question of the role of the state and city in the genesis of capitalism, the concept of capitalism, and in the relation of economy and politics in the capitalist society.

⁷⁶ ÁPT. 401–404, 452–453. o. WG. 149–150, 820–821. o.